

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Я.В.Верменич*

МІКРОІСТОРІЯ ЯК ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті пропонується авторське бачення можливостей мікроісторії – впливового напряму сучасної історіографії, зосередженого на прискіпливому інтересі до неординарного у людських долях і відносинах на побутовому рівні. Застосовуваний у його рамках особистісно-психологічний підхід дає змогу фокусувати дослідницьку увагу на особливостях духовного розвитку особи і поведінці людей в екстремальних ситуаціях. Високий ступінь деталізації й освоєння нових джерельних масивів створюють нову модель біографістики, виводячи персональну історію на рівень широких соціальних узагальнень.

Ціле ХХ століття, аж до переломних 1990-х рр., можна сміливо вважати ерою макропідходів в історичному мисленні. Уявлення про те, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем, рівною мірою присутне і в модифікованих варіантах марксизму, і в побудовах німецьких геополітиків, і у працях теоретиків «Римського клубу». Історизм у баченні прихильників цивілізаційних підходів стимулював пошук витоків глобалізації у XV ст. та навіть ще більш ранніх часах. А вітчизняні рефлексії щодо «всесвітньої макроцивілізаційної суперсистеми» та «макрохристиянського світу» окреслювали рамки перехідного періоду від «цивілізаційно-регіональної» до дійсної всесвітньої історії XVI–XIX століттями¹.

Розуміння того, що замість побудови генералізуючих пояснень і загальносвітових моделей розвитку слід уважніше «придивитися до локальних особливостей і варіантів, усвідомити фундаментальну багатоманітність культурно-історичного процесу у різних куточках земної кулі» (М.Кром) прийшло до вчених разом із крахом двополюсної системи світоустрою, супроводжуваним виразною хаотизацією суспільних процесів. Заклики до повернення історичним дослідженням «людського виміру» якоюсь мірою маскували розгубленість гуманітаріїв, що виразно побачили наукову неспроможність «тоталізуючих фікцій». Але значно більшою мірою у них відбилися реальні потреби «переакцентації» історичного знання – від простеження нібито існуючих «загальних закономірностей» до проникнення у деталі соціальної взаємодії і культурних взаємовпливів. Так виникли нові наукові напрями, які найчастіше об'єднуються поняттям «мікроісторія», але охоче застосовують також бренди «історичної локалістики», «нової локальної історії», «нової культурної історії» тощо.

Термін «мікроісторія», застосований ще у 1960-х рр. Ф.Броделем, зазнав складної еволюції. Спочатку він уживався в іронічно-скептичному сенсі, на означення чогось маловартісного навіть у порівнянні з «історією подій». У ньому вчувалося щось ефемерне й кон'юнктурне – доти, поки цей термін не зробила своїм брендом наукова школа італійських істориків, які групува-

* Верменич Ярослава Володимирівна – д-р іст. наук, завідувача сектором теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.

лися навколо журналу «Quaderni Storici». Гідна подиву активність її представників була належним чином оцінена науковою громадськістю у середині 1990-х рр., коли у видавництві «Einaudi» вийшло понад 20 томів праць, виконаних у ключі мікроаналізу, і серед них «Нематеріальна спадщина» Дж.Леві (1985 р.), «Робітничий світ і робітничий міф» М.Грібауді (1987 р.), «Майстри й привілеї» С.Черутті (1992 р.). Їх поява була розцінена як виклик «риторичній» історії, своєрідний бунт проти спрощених уявлень про автоматизм суспільних процесів, який, зокрема, виявляли представники модної на той час школи історико-критичної соціальної науки. Історію-синтез пропонувалося замінити прискіпливим інтересом до деталей під гаслом: «Від аналізу глобальних суспільних структур – до вивчення малих життєвих світів».

Побачити речі, яких раніше не помічали – так стисло висловив суть мікроісторії як експериментального методу Дж.Леві. Він же зауважив, що «мікроісторія не налаштована приносити у жертву індивідуальність заради узагальнень: більше того, у центрі її уваги – вчинки особистостей або одиничні події. Але вона також не схильна відкидати всіляку абстракцію: малопомітні ознаки або окремі казуси можуть сприяти виявленню більш загальних феноменів»².

Новий напрям недовго залишався прерогативою італійської наукової школи мікроаналізу. Остаточо у світовій науці він утвердився після виходу монографії Б.Гауперта та Ф.Шафера. Попри те, що книга мала назву «Молодь між Христом і свастикою», у ній ішлося не про молодь як соціальну категорію, а про одну людину, пересічного таксиста. Реконструкція його біографії дала змогу переконливо виявити не лише характерні риси молодіжного світосприймання, але й сутність фашизму як ідеології та політики.

Переорієнтація істориків від дослідження «суспільства», «нації», «колективної самосвідомості» на аналіз досвіду самоідентифікації окремої людини, що відчуває себе членом певної спільноти і живе за її законами (або всупереч їм), стала примітною ознакою часу, в якому розмиваються і втрачають чіткі обриси не лише суспільні страти й вибудовані ними демаркаційні межі, але й засади корпоративної психології. Девальювали, втративши власний генералізуючий пафос, не лише марксистські канони, але й структуралістські схеми, ґрунтовані на пошуку закономірностей у суспільному розвитку. За таких умов звернення до «нормальних винятків», яке постулює мікроісторія, сприймається не стільки як «потреба історіографічного розуму розкладати інформацію у різні шухляди інтелектуального комода» (Н.Копосов), а, радше, як пошук нової парадигми для гуманітарних дослідницьких програм.

Поява мікроісторії як наукового напрямку ознаменувала утвердження нового, особистісно-психологічного підходу до аналізу минулого. Його зростаючу роль у розширенні історичного горизонту реєструють і соціологи. Як уважає О.Яницький, інтерес до розуміння соціальної динаміки «через людину» та її мікроісторію зростає з кількох причин. Сучасній людині потрібні «свідки повсякденності», які доносять до нас думки й почуття «маленьких, але справжніх агентів історичного процесу». Причому їй потрібні не коментатори, а аналітики, здатні створити ефект «пробудження розуму». Нашому часові критично не вистачає глибокої рефлексії, «радикального сумніву». «Розсекречування історії» неможливе лише через архівний документ. Щоб «далеке минуле вийшло на сучасність, потрібні живі свідчення»³.

У такому переакцентуванні дослідницьких інтересів від макро- до мікропроцесів більшість дослідників убачає вплив популярної у 1970-х рр. історичної антропології. Проекти «антропологізації історії», що виходили від

Г.Медіка з Геттінгенського інституту історії ім. М.Планка, та «історичних досліджень поведінки», запропонованих А.Нічке з Інституту соціальних досліджень (Штутгарт) стали вагомим внеском німецької системи Alltags-geschichte (історія повсякдення) у розширення предметного поля мікроісторії. Неможливо обійти увагою і внесок у концептуалізацію мікроісторії французького Ж.Ревеля, який теоретично обґрунтував можливості застосування мікроаналізу у дослідженні соціальних і духовних процесів, зокрема, історії ментальностей.

У Російській Федерації популяризація аналогічного напрямку досліджень велася в рамках семінару з історії приватного життя в Інституті загальної історії РАН. Теоретичні проблеми мікроаналізу порушувалися на шпальтах альманахів «Казус: Индивидуальное и уникальное в истории», «Одиссей. Человек в истории», а також під час наукової конференції, присвяченої зіставленню мікро- й макропідходів у дослідженні минулого⁴. Збірку перекладів основоположних праць із мікроісторії з анотованою бібліографією у 2003 р. видав Європейський університет Санкт-Петербурга⁵.

У мікроісторії, як нового напрямку історичних досліджень, відразу ж з'явилася багато як прихильників, так і опонентів. Останні звертали увагу на «пастки описовості», «безідейної мікрології», брак репрезентативності об'єкта, що вивчається. Постмодерністи побачили у мікроісторії всього лише «черговий міф», доводячи, що вона можлива тією мірою, наскільки використовуватиме макроісторичні поняття. Багато хто закидав мікроісторикам нетрадиційні композиційні прийоми, із надмірним зверненням до поліцейських розслідувань чи літературних текстів. Дехто з російських дослідників відшукував спорідненість підходів мікроісторії й історичного краєзнавства.

Зрозуміло, що певні аналогії такого плану припустимі – мікроісторією досить довго було прийнято вважати все те, що фокусує увагу на частковому й унікальному. Але якщо говорити про сучасне обличчя мікроісторії, то тут ми маємо справу, за Г.Медіком, не з частковим залишком «великої» історії, а з принципово новим способом пізнання, що відкриває можливість проникнення у недосліджені області соціальної історії. «Зміна методу» спричинена «змінюючим досвідом» сучасників, але не лише цим. Конституюючими чинниками стали широкі інтелектуальні дебати з проблем гуманітарних наук і, особливо, виклик, кинутий соціальній історії етнологією та культурно-антропологічними дослідженнями. Ослаблення ідентифікації людей із великими спільнотами – від нації і держави до профспілок – разом зі втратою ефективності глобально-історичних євроцентристських підходів стимулювало інтерес до переважно приватних історичних «мікросвітів», тих самих «малих областей», у центрі яких стоїть окрема людина.

Мікроісторія, отже, вибудовує власну лінію досліджень по той бік концепції макроісторичної синтезуючої історії. Ідеться не про специфічний інтерес до малозначущих деталей і постатей, а про цілісне вивчення об'єкта «за допомогою мікроскопа». При всіх відмінностях методологічного й методичного порядку, констатує Л.Репіна, прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критична налаштованість щодо макропідходів, акцентування на ролі досвіду й діяльності людей у самому конструюванні соціального, пріоритетна увага до виняткового й унікального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перипетій біографій). Таким чином вдається досліджувати спосіб включення індивідуальної діяльності у колективну та, отже, фіксувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики. Це означає істотне розширення сфери застосування комплексного методу соціального аналізу, що

спирається на послідовну комбінацію системно-структурного й суб'єктивно-діяльнісного підходів⁶.

С.Маловічко вбачає в інтересі до «мікроструктур» нову етичну спрямованість історіографічної культури. Замість традиційної зосередженості на національних символах соціальні історики спрямовують увагу на маргінальні суспільні прояви, субкультури, звичайних людей. Інваліди чи представники пригноблених національних меншин здатні затьмарити героїв війн і навіть ідеологічних речників націй. Мікроісторія, уважає він, стала відповіддю на соціокультурний виклик 1970–1980-х рр., протестом проти дослідження «суспільства без людського обличчя». Етична налаштованість нової історіографічної культури допомагає вибудовувати мости між суспільствами, культурами і різними образами минулого, створювати з'єднувальні і кроскультурні, а не спокутувальні чи реваншистські наративи⁷.

Проблемно орієнтована «історія цілого у подробицях» вибудовується у рамках мікроісторії на основі використання здобутків серійно-статистичного аналізу й етнографічних описань, із залученням методів соціальної психології, політичної та історичної антропології, культурології. Орієнтація на вивчення життя «маленької людини» в її органічному середовищі, глибоке проникнення у життєвий світ індивіда і його оточення у контексті широких історичних узагальнень, з урахуванням суспільних, економічних, політичних і культурних умов та відносин, дослідження мікрорівностей, заснованих на родинних чи сусідських зв'язках – усе це перетворює мікроісторію на перспективний науковий напрям, за допомогою якого вдається простежити ті глибокі рівні соціальних «правил гри», які залишаються непоміченими за умов використання традиційних методів історичного пошуку.

Водночас мікроісторія, зорієнтована не на типовість, а на виключність, індивідуальність, дає змогу відтворювати множинні й штучні соціальні ідентичності, насамперед ті, які руйнуються в обстановці конкуренції чи проявів солідарності. Тим самим вона вибудовує ланцюг між індивідуальною й колективною ідентичностями.

На той помітний вплив, що його мікроісторія справила на історію повсякденності, звертає увагу російська дослідниця Н.Пушкарьова, яка вважає, що мікроісторичний підхід, по-перше, дав змогу взяти до уваги множинність приватних доль, реконструювати життя непримітних людей. По-друге, на цьому шляху здійснювалася апробація методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, цей підхід визначив нове місце джерел особового походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме історики цього напрямку, слідом за Ф.Броделем, скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війни, революцій, терору. За О.Коляструп, саме це мало своїм наслідком подолання снобізму стосовно маргіналів – інакомислячих, злочинців, представників сексуальних меншин тощо⁸.

Н.Яковенко бачить специфіку мікроісторії не лише у тому, що, фокусуючи увагу на «безіменних будівничих» історії, вона зближується із започаткованою англійськими істориками-марксистами у 1980-х рр. «історією знизу». Дослідниця робить акцент на тому, що мікроісторія рішучіше, ніж історична антропологія, переміщує історика від зовнішнього, подієвого, світу у прихований світ думок, намірів, світосприймаць. Стрижнем мікроісторичних студіювань виступають рамки вільного вибору людини – з урахуванням усіх суперечностей і «щілин» у панівних нормах поведінки. Оскільки поведінкові «відхилення» й персональні стратегії можна зрозуміти лише «з близької від-

стані», мікроісторія дає змогу наблизитися до розв'язання одного з «проклятих питань» історичної науки – подолати бар'єр «мовчання джерел». Адже один із головних вузлів дискусій ХХ ст. зав'язався навколо проблем можливості/неможливості адекватно проникнути у свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, цілком іншою культурою, іншими побутовими навичками, цінностями, поведінковими пріоритетами⁹. При цьому мікроісторія свідомо не допускає вторгнення на ту територію, де історичні виклади й тлумачення здійснюються у дусі постмодерністської «фрагменталізації»¹⁰.

Про те, що дискусії на тему мікроаналізу здатні стимулювати й джерелознавчі роздуми, пише К.Єрусалимський. Адже інтерес до унікального не тільки розширює коло уведених до наукового обігу джерел, але й зміщує дослідницьку увагу до нетрадиційних джерел і нетрадиційних методів роботи з документами. К.Гінзбург і К.Поні навіть вивели цікаву закономірність: масові, стандартизовані джерела для мікроісторії менш цікаві, ніж випадкові й статистично рідкісні – саме вони сприяють виробленню специфічної понятійної мови. На цьому шляху, уважає К.Єрусалимський, історія здатна виходити на грань, суміжну не лише з психологією, але й з біохімією¹¹.

Немає нічого дивного у тому, що й досі мікроісторія навіть в академічному середовищі сприймається неоднозначно. Їй закидають відсутність власного, чітко окресленого методу, спроби «тривілізувати» історію шляхом зосередження уваги на надто вузьких проблемах чи долях маловпливових, пересічних, осіб. Хоч сьогодні мікроісторія вже знайшла свою нішу у системі історичного знання, її часто характеризують як особливий, якщо не сказати «зухвалий», випадок історичної репрезентації, «камінь спотикання сучасної історичної теорії». За А.Олейниковим, «головний парадокс, перед яким ставить нас мікроісторія, полягає у тому, що відчуття незвичайної близькості минулого створюється у ній за відсутності скільки-небудь цілісної картини [...] Минуле, з яким має справу мікроісторія, – це, строго кажучи, уже не те минуле, яке конструюється засобами історіографічної оптики. Воно не вставлене у рамку і не винесене на зручну для розгляду дистанцію»¹². Ф.Анкерсміт бачить у таких «невловимих і прозорих» підходах небезпеку «осучаснення минулого» чи «історизації сучасного», «цікаве змішування теорії й історії»¹³.

Навряд чи такі сумніви (які, зрозуміло, мають право на існування) бодай якоюсь мірою здатні применшити евристичний потенціал мікроісторичних підходів. На те, що вони не руйнують цілісний образ історії, а, навпаки, підкріплюють його, звертає увагу Л.Зашкільняк. «Власне культурно-антропологічний дискурс» в історіографії, незважаючи на захоплення «мікроісторією», створює сприятливі умови для синтезуючого погляду на минуле, який унікає телеологічних уявлень про односпрямованість історичного процесу і передбачає його багатовекторність. Так само, як мотиви і дії людей мають індивідуальний і суб'єктивний характер, історичні інтерпретації цих дій призводять до плюралістичного бачення минулого»¹⁴.

До цього можна додати, що саме той, поставлений у певний історичний контекст, індивідуальний чи колективний досвід, який цікавить мікроісторика, матеріалізує минуле, робить його зрозумілим для сучасної людини і сумірним її запитам. Цей досвід може вписуватися у будь-який контекст – соціальної, інтелектуальної, нової культурної історії, і саме «мініатюризація», якщо користуватися метафорою Дж.Агамбена, забезпечує ефект «шифру», який робить історію наочною. За Ж.Ревелем, «мікроісторія, уводячи різноманітні й множинні контексти, постулює, що кожен історичний актор бере участь прямо чи опосередковано у процесах різних масштабів і різних

рівнів, від найбільш локального до найбільш глобального, і, отже, вписується в їх контексти. Тут немає розриву між локальною та глобальною історією, і, тим більше, їх протиставлення один одному. Звернення до досвіду індивіда, групи, території якраз і дозволяє вловити конкретне обличчя глобальної історії. Конкретне й специфічне, адже образ соціальної реальності, що його надає мікроісторичний підхід, це не є зменшена, часткова або урізана версія того, що дає макроісторичний підхід, – а є інший образ»¹⁵.

Здається, що мікроісторія як жанр історичного дослідження з'явилася вчасно – саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база – ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками, історична наука повинна була, по-перше, «підняти» в архівах ті справи, які попередникам здавалися нецікавими, а, по-друге, сміливо ввійти у суміжні сфери наукового пізнання, уже освоєні антропологами, соціологами, соціальними психологами. Важливо тепер зберегти відчуття міри, у тому числі й у номенклатурі понять. Слід звільнити термін «мікроісторія» від надто розширених трактувань, якомога чіткіше відмежувавши предметне поле нового наукового напрямку від суміжних полів історії ментальностей, повсякденності, побуту тощо. А головне – дбати про те, щоби мікроісторичні підходи не стали інтелектуальною модою, яка здатна знецінити те суттєво нове, що виводить мікроісторію на новий, постнекласичний, рівень узагальнень.

Утім, для української історіографії такої загрози поки що немає. Доводиться констатувати, що подієва історія, насамперед політична, серед дослідницьких пріоритетів у нас виразно домінує, хоча науковий напрям, який позиціонує себе як інтелектуальна історія, цю традицію намагається розхитати. Теоретичні дискусії навколо «великого наративу» (найбільш представницька відбулася в Інституті історії України НАНУ у квітні 2007 р.) зафіксували орієнтацію на інтердисциплінарність і комбіновану дослідницьку стратегію у ключі «виклик – відповідь». Ішлося і про необхідність подолання лінійного історіографічного мислення на основі синтезу макро- та мікроаналізу, і про «неймовірну швидкість» темпів росту корпусу мікроісторичних досліджень у Російській Федерації¹⁶. Як зразок нового стилю історичного мислення, базованого на синтезі підходів, які раніше уявлялися взаємовиключними, наводилася праця Ю.Шлюмбама, М.Крома та Т.Зоколла «Мікроісторія: великі питання у малому масштабі»¹⁷.

Справедливості заради слід зазначити, що окремі зразки застосування прийомів мікроісторичного аналізу доводять свою продуктивність і в українській історіографії. Серед учасників дискусії, про яку йшлося вище, свою прихильність до мікроісторичного аналізу продемонстрував львівський історик В.Ададуров, який предметно займається аналізом французької історіографії політики Наполеона щодо південно-західних окраїн Російської імперії. Полемізуючи із послідовниками соціологізуючої парадигми, автор бачить на історичному подіумі не абстрактні фігури, а живих людей, яким не були чужі заздрість, гордіня, ностальгія, схильність до інтриг та афективних станів. Спираючись на «техніку мікроскопу», запропоновану К.Гінзбургом та Р.Берке для з'ясування глибинних рівнів мотивацій поведінки історичних осіб, він доводить, що «не лишень світоглядні установки і соціальні портрети, але й часто-густо переусвідомлені смаки, відчуття, схильності, емпіричний досвід, одним словом, власне *ego*, яке проявлялося у конкретних історичних інтер'єрах чи пленерах, мали свій, іноді суперечний раціональним мотивам поведінки, вплив на ставлення історичних діячів щодо тих чи

інших варіантів військової та політичної діяльності». Автор користується прийомом своєрідного «олітературення», щоби вписати в канву історичних подій цікаві деталі і настроїти читача на проникнення у внутрішній світ своїх героїв – Наполеона, Луї Потера, Шарля-Моріса Талейрана та ін.¹⁸

Рецензуючи книгу В.Ададурова «Наполеоніда на Сході Європи», В.Єрмолаєнко відзначив, що побачив у ній «історію дещо іншого Наполеона та дещо іншої України порівняно з тим, до чого ми звикли». Балансування автора на межі наукового дослідження та історичного роману приваблює його можливість «відкрити цікаву діахронію» наполеонівської епохи – як завершення доби Просвітництва, з одного боку, і народження романтизму як нового інтелектуального руху, з іншого. В.Ададурову вдалося побудувати книгу як своєрідну самопрезентацію Наполеона – у своїй уяві він виступав як просвітник, покликаний рятувати цивілізацію від варварів. І особливо цікавим видається йому те, що саме Україна поставлена автором у центр геополітичної та ідеологічної «великої гри», що велася не так між Наполеоном та Олександром I, як між «революцією» та «традицією»¹⁹.

Прихильність В.Ададурова до мікроісторичного аналізу проявляється уже в тому, що він розглядає «українське питання» у наполеонівських планах у ряду багатьох можливих альтернатив. Це відбила, поміж іншим, і структура книги, в якій окремо розглядаються уявлення (аж до фантастичних), проекти (не обов'язково здійснювані) і діяльність (далеко не завжди раціональна). Саме цей калейдоскоп уявлень і нереалізованих проектів робить надзвичайно цікавим новий погляд на постать Наполеона, який замислив «відштовхнути росіян углиб їхніх пустель»²⁰ і створити Наполеоніду на території Тавриди, але змушений був доживати свого віку на далекому океанському острові.

Блискуче володіння прийомами мікроісторичного аналізу демонструє і Я.Грицак, який виявив неабияку наукову сміливість, створивши життєпис молодого І.Франка як «біографію за характером і мікроісторію за жанром». Автор рішуче відкинув телеологічні канони, що зводять роль І.Франка винятково до функції національного провідника, який ставив собі за мету перетворити руське селянське суспільство на українську модерну націю. Увага автора зосереджена на становленні особистості людини, яка виявила талант пророка вже замолоду, але провідником нації стати ще не встигла. Психологічний портрет І.Франка Я.Грицак створив на тлі «малих спільнот», які становили Франкове оточення, і водночас у широкому контексті політичного життя Галичини – відсталого австрійського пограниччя, історична доля якого у Франкові часи була незрозумілою і значною мірою залежала від протиставлення між Габсбургами та Романовими, а також зіткнення українського, польського, єврейського та російського націоналізмів. Тому хоч формально праця Я.Грицака виходить поза межі локальної історії, вдумливий читач знайде у ній більше цікавих відомостей про Галичину, Львів, Дрогобич, ніж у спеціальних краєзнавчих чи містознавчих працях.

У нетрадиційному ключі витримано весь перший розділ книги – «Пограниччя під тиском змін». Галичина як штучний витвір Габсбургів, «не вкорінений ані в історії, ані в географії», розглядається у світлі популярних на Заході підходів до історії кордонів і прикордонних територій (Border Studies), причому галицьке прикордоння виступає і як етнічне, і як цивілізаційне – з простеженням різниці у характері і темпах модернізації різних етнічно-релігійних груп. Потрійний пограничний статус – політичний, етнічний та релігійний – робив Галичину постійним джерелом конфлікту, а її історичну долю – непередбачуваною. У таких умовах надзвичайно багато

залежало від історичних діячів, і І.Франко став саме тим Пророком, якого цей край, і не лише він, потребував.

Поставивши у фокус дослідження «мікроісторію макролюдини», Я.Грицак водночас писав книгу про націоналізм і формування ідентичностей в атмосфері пограниччя й традиційного суспільства. Його цікавить зв'язок націоналізму з модерністю, але радше не прямий, а зворотній. Зовсім не обов'язково, доводить автор, модерні політичні й інтелектуальні рухи на пряму пов'язані із рівнем урбанізації та індустріалізації суспільства, його політичної структурованості, освіченості та географічної мобільності мешканців. У традиційних суспільствах, що опинилися під тиском модернізації, рівень модерності може бути доволі високим, і тоді голосно лунають бойові кличі і високо здіймаються прапори. Модерний світ у його викладі – це палімпсест, де під поверхнею відповідних явищ виразно проступають традиційні структури. А біографія молодого І.Франка органічно вписана у світ примхливої взаємодії не стільки політичних ідеологій, скільки ідентичностей – фахових, національних, релігійних та інших.

Я.Грицак чудово розуміє, що усталеним уже критеріям мікроісторії його праця відповідає не повністю, адже мікроісторія як жанр виникла з біографій простих, здебільшого малоосвічених людей, про долі яких ніхто б не дізнався, якби не було здійснено відповідні наукові пошуки. І.Франко належав до особистостей іншого калібру – його наукова спадщина налічує чотири тисячі творів, багато з яких увійшли в канон української літератури, до шкільних та вузівських програм. Однак автор ризикнув застосувати до життя І.Франка той масштаб дослідження, який «класика» мікроісторії вживала до простолюду. Це дало змогу не тільки розвіяти міф про «селянського сина», але й глибоко простежити витоки Франкової винятковості, яка проявилася ще у ранньому віці і зумовлювала постійну потребу у психологічній компенсації за «інакшість». У складному калейдоскопі галицьких політичних реалій йому нелегко було «зорієнтуватися, котру саме нову батьківщину належить заховати у своєму серці», і обрання своєрідної «селянської» ідентичності в університетські роки було, найімовірніше, результатом розгубленості перед розмаїттям політизованих ідентичностей. Щоби стати «речником поступу» і «загальнолюдської волі» І.Франкові довелося пройти через тяжкі випробування, які не раз відкидали його на межу життя і смерті. Усе це відтворене у книзі (і саме у цьому новизна підходів) не умоглядно, а на тлі ставлення І.Франка до чотирьох найважливіших питань, що хвилювали тогочасне галицьке суспільство – селянського, робітничого, жіночого, єврейського.

Оскільки життєпис І.Франка органічно вписано у «життєвий світ» Галичини, у полі зору автора постійно перебуває проблема співвідношення мікрота макрорівнів. Мабуть, саме тому йому вдається не тільки відповідати на запитання «як Франко став генієм», але й вивести загальну формулу успіху – від обставин народження до мотивацій і вольових рис. Зведення в одному семантичному полі термінів «поет – геній – пророк» допомагає з'ясувати й суто психологічну потребу у носіях геніальності і високих моральних принципів – у «боротьбі поетів» переміг той, хто представив більш досконалу і більш пристосовану до суспільних змін модель ідентичності. Перевага Франкової формули полягала у тому, що вона пропонувала поставити в основу побудови нового суспільства і націю, і клас, поєднувала концепцію вітчизни з поняттям прогресу («Уявлена спільнота Франка була «нацією поступовців»).

Унікальність праці Я.Грицака на тлі традиційної вітчизняної біографістики очевидна, і забезпечило її насамперед застосування мікроісторичних підходів. Але не меншою мірою – і присутність впливу на дослідницький

дизайн «теорії полів» П.Бурдье, зокрема уведеного ним концепту «правил гри». Ставкою у небезпечній грі, яку вів із владою І.Франко разом зі своїм оточенням, було «модернізуйся, або помри!», «зорієнтуйся, або зазнай гіркої поразки». І цілком успішні люди, здатні зробити гідну кар'єру та жити спокійно, із ризиком для здоров'я й життя шукали формулу поступу в умовах бідності соціального капіталу та суспільного нерозуміння. Із появою І.Франка й репрезентованої ним радикальної культури український рух переступив певну критичну межу – відтепер він міг відповідати на виклики модерності («Франко таки став пророком. Пророком у своїй вітчизні») ²¹.

Грунтовна праця Я.Грицака переконливо доводить – відмінність мікроісторичних підходів від традиційних схем історієписання полягає зовсім не в інтересі до «маловідомих подій і фактів» і не у зосередженні дослідницької уваги на частковостях, що ілюструють правило. Один із засновників нового напрямку Дж.Леві мав рацію, коли писав, що «мікроісторія означає не роздивляння дрібниць, а розгляд у подробицях». Мікроісторія пропонує не лише перегляд класичних схем соціальної історії (чи історії повсякденності, історії культури, історії побуту тощо), а нову поліфонічну систему впорядкування емпіричного матеріалу, та, зрештою, нову модель структурної історії, яка простежує взаємозалежність усіх об'єктів і суб'єктів історичного буття.

Як бачимо, ієрархія наукових знань про простір і територію впродовж останніх років зазнала змін, і те, що раніше вважалося пріоритетним (подієва (політична) історія держав, гранд-наративи) сьогодні сприймається як данина традиції. Зміна масштабу в історичних дослідженнях дедалі більше нагадує погляд на деталі крізь збільшувальне скло, а назви солідних видань рясніють несподіваними згадками про хробаків та волоцюг. Якоюсь мірою це спроба привабити сучасного читача, в якого виробилася вже стійка ідіосинкразія до академізму. Але виникає ряд зустрічних питань. Наскільки стійкою може бути така тенденція? Яких видозмін зазнають у зв'язку з цим уявлення про місце і роль локальності й локалізму? Зрештою, чи віщують ці переорієнтації поступове відмирання тих «класичних» версій місцевої історії, які поки що виразно домінують у вітчизняному науковому просторі?

Готових відповідей на ці питання, здається, ні в кого немає. Адже новий «релевантний» контекст аналізу не є наперед заданою певною схемою. Мабуть, унаслідок цього сучасна мікроісторія не є сьогодні чимось цілісним і належним чином концептуалізованим. Невизначеним залишається її співвідношення з історичною антропологією – її то вводять у систему останньої, то виводять поза її межі. Подеколи історичну антропологію й історію повсякденності вважають «сестрами мікроісторії», а німецький історик Г.Медік називає її «сестрою історії побуту» ²².

С.Черутті простежує два напрями в італійській мікроісторії – базовані на соціальному і культурному підходах – і, відповідно, два типи мікроісториків. Утім ті, хто відносить себе до соціального напрямку (Е.Гренді, Дж.Леві) цікавляться насамперед культурними смислами, «якими люди минулого наділяли свій соціальний всесвіт». Очевидно, саме тому, зауважує С.Черутті, «дволикість італійської мікроісторії, ясно помітна із самого початку, не стимулювала процес прояснення позицій або, принаймні, дискусію». Важливо, однак, що і в тому, і в іншому підходах домінує первинна інформація, здобута безпосередньо «з польових досліджень», а узагальнений аналіз соціальних моделей поведінки спирається на локалізацію культур.

Отже, незалежно від того, що більше цікавить історика – соціальний чи культурний контекст цих процесів – на перший план виступає «проблема масштабу» і кут зору. Якоюсь мірою тут можна побачити реакцію на заро-

зумілість і самолюбівання прихильників традиційного «здорового глузду», схильних до нав'язування певних часових масштабів дослідження й анахронічного понятійного апарату. Але частіше таке спрямування студіювань одиничного й локального продиктоване «подивом», що його викликає в історика усвідомлення виняткового багатства творчих можливостей людей минулого, які стали предметом його вивчення²³.

Заглиблення у творчу лабораторію нового жанру історичних досліджень виявилось потрібним, щоб зрештою знайти відповідь на питання: чи правдомірно підводити під формулу мікроісторії будь-який інтерес до частковостей, локальних і маловідомих подій, напівзабутих постатей? Чи можна розглядати як різновид мікроісторії історичне краєзнавство? Чи не є звернення до досвіду індивіда або групи у «новій локальній історії» тією самою мікроісторією? Таких запитань можна поставити багато.

Кожен новий етап історичного пізнання диктує необхідність переосмислення наукового тезаурусу. У міру того, як усталюються нові напрями наукового пошуку і з'являються нові жанри, доводиться здійснювати операцію більш чіткого окреслення категорій і понять. Нині, коли поняття «мікроісторія» усталилося й набуло реальних обрисів, уявляється важливим уникати тих розширених трактувань цього терміна, які ще недавно застосовувалися на означення будь-яких досліджень часткового й особливого на противагу загальному та універсальному. Приміром, уживати цей термін як синонімічний щодо історичного краєзнавства. Адже очевидно, що у краєзнавства, в якого на перший план виступають популяризаторські функції, зовсім інші цілі й дослідницькі методи. Мікроісторія – галузь фундаментальної науки, а краєзнавство – прикладної. Останнє задовольняється поставанням ілюстрацій і прояснення окремих деталей для макросхем. Виняток може становити хіба що історична генеалогія, яка традиційно розвивається у рамках історичного краєзнавства – тут історія родин і людини набуває самостійного значення.

Автору вже доводилося писати про специфіку локальної історії й звертати увагу на певну невідповідність між масштабами краєзнавства як суспільного явища та рівнем науково-методичного осмислення його функцій і доробку²⁴. Завдяки державній підтримці краєзнавство освоїло чималий масив інформації й забезпечило собі визнання соціумом власних соціокультурних і виховних функцій. Але внаслідок слабкості (щоб не сказати – відсутності) свого теоретико-методологічного фундаменту історичне краєзнавство так і не спромоглося вийти поза межі ілюстративності й фрагментарного відтворення тих чи інших історичних сюжетів або напівзабутих імен. Спроби піднятися на системний рівень (як це було, приміром, у ході реалізації масштабного проекту «Історія міст і сіл Української РСР») зразу ж ставили під сумнів «жанрову належність». Адже краєзнавство – це в основі своїй мозаїка розрізаних фактів, імен, стилів, підходів. Як тільки його заганняють в якусь схему, воно втрачає барви і виявляється не у змозі подолати фрагментарність у виборі об'єктів аналізу, тяжіння до емпірики і збирання «маловідомих фактів». Екстенсивні дослідницькі моделі, некритичне ставлення до джерел – істотні вади краєзнавства, які часто визнають і ті, хто професійно працює у цій царині історичних досліджень.

За спостереженням С.Куделка, історичному краєзнавству шкодить узятий ним за основу ідіографічний метод – критерій «віднесення до цінності» визначає ранжування фактів на «суттєві» і «несуттєві». Багато хто з краєзнавців узагалі воліють виходити зі здорового глузду, так сказати, «не замуненого» всякими теоретичними схемами, стоять на позиціях об'єктивізму,

підкреслюючи чи припускаючи свою «нейтральність» стосовно фактів, намагаючись елімінувати світоглядні і моральні оцінки. Ідіографічний метод призводить до втрати зв'язності і закономірності історичного процесу²⁵. Вибірковий підхід, надмірна заідеологізованість, поверховість висновків створили стереотипний образ краєзнавства як спрощеного, утилітарного знання.

Ніякою мірою не применшуємо цим значення краєзнавства як наймаєсовішого виду наукової діяльності, що, за словами Д.Лихачова, «вносить в оточення людини високий ступінь духовності, без якої людина не може осмислено існувати»²⁶. Гуманістичний потенціал краєзнавства був і залишається у високому, його вплив на формування світогляду молоді виявляється у приверненні її уваги до тих пластів історії й культури, які здатні формувати «життєвий світ». Вивчення історії на зразках власного найближчого оточення створює майже невичерпні можливості для збагачення психології навчання емоційним досвідом. Важливо, однак, щоб у це знання не привносилися кон'юнктурні схеми й викривлені тлумачення, і щоб професіоналізм не приносився у жертву «відвертому аматорству»²⁷.

Що ж до спроб уведення історичного краєзнавства у контекст мікроісторії, то це заняття у сучасних умовах уявляється малопродуктивним. Досить просто порівняти будь-яку краєзнавчу працю зі згаданою книгою Я.Грицака, щоби побачити прірву у використовуваних підходах і методах. Новітня мікроісторія пропонує зовсім новий масштаб дослідження явищ повсякденності – із баченням цілого у сукупності всіх впливів і мотивацій. Краєзнавство від цього далеке, і не варто вимагати від нього відповідності тим високим критеріям науковості, які пропонує мікроісторія.

Інша річ – нова локальна історія, котра, як нам видається, значно ближча за своїми підходами до мікроісторії. Засновники цього нового наукового напрямку прямо заявляють про те, що використовують теоретичний арсенал мікроаналізу, побудованого на пошуках науково-історичної альтернативи як сцієнтистській парадигмі, що спирається на макросоціологічні теорії, так і її постмодерністським антиподам. Перехід на мікрорівень у рамках антропологічної версії соціальної історії, за Л.Репіною, був продиктований вичерпаністю евристичного потенціалу макроісторичної версії соціальної історії, ненадійністю середньостатистичних показників, зведенням безлічі варіантів історичної динаміки до псевдонормативних зразків чи типів. «Генералізація на нових підвалинах» покликала до життя нову соціальну історію – ту ж саму історію соціальних груп, але поставлену у жорстко фіксовані просторово-часові рамки реальної соціальної взаємодії. Методологічне переоснащення локальної історії, яке започаткували британські історики у 1960-х рр., здійснювалося на базі мікроісторичних теорій і підходів. А мережевий аналіз відкрив чимало нових можливостей для розв'язання проблеми повернення в історію індивіда, який випав із поля зору дослідників, що захопилися пошуками статистичних перемінних. Саме на цій основі у просторі історичного осмислення міського/сільського континууму почався послідовний процес заміщення старих моделей історичного краєзнавства²⁸.

Коли один із засновників англійської локальної історії Ч.Фітьян-Адамс побачив у локалітетах «мікрокосм цілого суспільства», він чітко пов'язав цей новий науковий напрям із мікроісторією. Як вважає Н.Яковенко, саме постмодерністський виклик підштовхнув локальну соціальну історію до «перемир'я» з мікроісторією – але не на рівні зацікавлення локальними соціальними групами. Локальна соціальна історія «мікроісторична» остільки, оскільки простежує життєвий шлях та поведінкові стратегії конкретних осіб, але багато важить і те, що це простеження доповнюється аналізом со-

ціальних регуляторів поведінки людини через посередництво середовища, зокрема формальних і неформальних груп, до яких індивід належить²⁹.

Нині мікроісторія й нова локальна історія існують паралельно, як самостійні субдисципліни історії, але багато в чому є взаємопроникними. Усебічне вивчення тієї чи іншої локальної спільноти як певного мікрокосму – розвинутого соціального організму – означає по суті створення його повноцінної колективної біографії. Акцент на колективності власне і є тим, чим відрізняється нова локальна історія від класичної мікроісторії, яка ставить у центр дослідження окрему людину. Утім, у рамках нової локальної історії існують різні дослідницькі підходи – і ті, що відштовхуються від «локальності», і ті, що фокусують увагу на різних аспектах діяльності індивідів, описуючи їх життєвий шлях через зміну соціальних ролей і стереотипів поведінки.

Другою примітною особливістю нової локальної історії, яка створює певну дистанцію між нею і мікроісторією, є наголос на важливості історико-культурного підходу в історичних студіюваннях. Ідеться, за С.Маловічком, про перенесення акцентів з аналізу *процесів* на аналіз *структур*, із лінійного історичного метанаративу на дослідження соціальних і культурних просторів, органічно включених у глокальну перспективу. Реконструювання форм свідомості і культурних практик органічно вводить дослідників у простір ментальностей, ідентичностей, комунікативної взаємодії. Історія поза національними кордонами вибудовується із застосуванням інтерінституційних і кроснаціональних підходів та порівняльних методик, які допомагають вписати локальні дослідження у глобальний контекст. Водночас вона вчить *бачити ціле* раніше, ніж його локальні частини, і усвідомлювати контекстність існування локального у глобальному, співвідношення макро- і мікрорівнів у дослідницькому процесі. Конструювання нової локальної історії, отже, органічно вписується у контекст *глокальності*, і саме це надає їй нову перспективу³⁰.

Про те, як диференціюються дослідницькі підходи «локалістів» і як вони співвідносяться з іншими напрямками дослідження територіальної організації – регіональною історією, урбаністикою, історією села, муніципальною історією – автору вже доводилося писати³¹. Очевидно, що історична локалістика, яку досить часто ототожнюють з мікроісторією³², має самостійний онтологічний статус, але мікроісторія легко знаходить свою нішу в її дослідницькому полі. Те, що у сукупності іменують сьогодні «культурною історією» – історія сім'ї, гендерна історія, історія повсякденності, історія культури – теж потребує локалізації поля зору й використання методів мікроаналізу, якщо дослідник не хоче зійти на манівці довільних узагальнень. І.Нарський має рацію, коли твердить: «Локальна (і регіональна) історія може інтерпретуватися як територіально локалізована мікроісторія соціуму»³³.

Не слід, зрозуміло, очікувати ані від мікроісторії, ані від нової локальної історії подолання всіх вад, притаманних національним г'ранд-наратавам. Стереотипи антропоморфності й телеологічності, наділення народів, етносів, держав здатністю «мислити», прагнути до досягнення певних, наперед заданих цілей закорінені настільки глибоко, що жоден напрям історичних досліджень не здатен поки що уникнути ідеалізації одних подій і явищ та представлення інших у негативному світлі. За Л.Зашкільняком, «постмодерністська деструктуризація історичних об'єктів та їх зведення до мікрооб'єктів не усуває зазначеного вище пізнавального парадоксу, але створює підстави для окреслення конкретних людських вимірів минулого. У цих вимірах, прив'язаних до зрозумілих людських інтенцій і переживань, яскраво проявляється культурно-семантична природа людських комунікацій, котра, після

відповідного декодування, дозволяє уникнути антиісторичності, а, значить, наблизитися до минулої реальності»³⁴.

Утім, уникнути антиісторичності мікроісторичу (як і фахівцю з будь-якої іншої історичної субдисципліни) вдасться лише за умови осягнення усього глобального контексту людського буття. Незалежно від того, чи вважає він себе локалістом, біографом, або історичним соціологом, історик має дбати насамперед про те, щоб його пошуки подробиць і деталей органічно вписувалися у надособистісний і надлокальний контексти. Інакше мікропідходи здатні повернути дослідника у вузький світ антикваріату й позірного «ерудитства», проти чого застерігав ще французький енциклопедист XVIII ст. Жан Лерон Д'Аламбер.

¹ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и переупутья современной цивилизации. – К., 1998. – С.132–133.

² Леви Дж. К вопросу о микроистории // Современные методы преподавания новейшей истории. – Москва, 1996. – С.171, 184.

³ Яницкий О.Н. Расширение исторического горизонта // Социологический журнал. – 2008. – №4. – С.150–151.

⁴ Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – Москва, 1999.

⁵ Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / Ред. М.Кром, Т.Зоколл, Ю.Шлюмбом. – Санкт-Петербург, 2003 (библиография: С.260–265); Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1995. – С.5–19; *Его же*. Что за «Казус»? // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – Москва, 1997. – С.7–24; *Его же*. Проблема интеграции микро- и макроподходов // Историк в поиске: Микро- и макроподходы к изучению прошлого. – С.291–301.

⁶ Репина Л.П. Проблемы методологического синтеза и новые версии социальной истории // http://www.history.vuzlib.net/book_o004_page_6.html

⁷ Маловичко С. История & этика: формирование новой историографической культуры // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.379–388.

⁸ Див.: Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн. – 2007. – №1. – С.174–184.

⁹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.213–215.

¹⁰ Медик Х. Микроистория // http://igiti.hse.ru/data/426/313/1234/4_3_3Medick.pdf

¹¹ Ерусалимский К. История, историк и источник в конфликте интерпретаций // Исторические исследования в России – II. Семь лет спустя. – Москва, 2003. – С.541–542.

¹² Олейников А. Микроистория и генеалогия исторического опыта // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.8. – Москва, 2007. – С.379–393.

¹³ Ankersmit F. The Reality Effect in the Writing of History // Ankersmit F. History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor. – Berkeley, 1994. – P.153.

¹⁴ Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Л., 2004. – С.37.

¹⁵ Див.: Ревель Ж. Макроанализ и конструирование социального // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1996. – С.110–127.

¹⁶ Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале третьего тысячелетия // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – С.11–25.

¹⁷ Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. – С.7–26.

¹⁸ Ададуrow В. Досвід мікроісторичного аналізу зовнішньої політики Наполеона: «ефект олітературення» оповіді історика // Ейдос. – Вып.3. – Ч.1. – С.284–296.

¹⁹ Ермоленко В. [Рец.]. Ададуrow В. Наполеоніда на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття // Український гуманітарний огляд. – Вып.13. – К., 2007. – С.204–208.

²⁰ Ададуров В. Наполеоніда на Сході Європи. Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття. – Л., 2007. – С.17.

²¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.125, 391, 425–439.

²² Кром М. Отечественная история в антропологической перспективе // Исторические исследования в России – II. – С.180.

²³ Cherutti S. Microhistory: Social Relations versus Cultural Models // Between Sociology and History. Essays on Microhistory, Collective Action and Nation-Building. – Helsinki, 2004. – P.17–50.

²⁴ Верменич Я. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії // Укр. іст. журн. – 2008. – №2. – С.129–145; Її ж. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень // Регіональна історія України. – Вип.2. – К., 2008. – С.9–28.

²⁵ Куделко С. Деякі питання сучасного історичного краєзнавства // Краєзнавство. – 2008. – №1/4. – С.219–220.

²⁶ Лихачёв Д.С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С.3–4.

²⁷ Костриця М.Ю. Географічне краєзнавство в системі загального краєзнавства // Краєзнавство. – 2001. – №1/4. – С.44.

²⁸ Репина Л. Новая локальная история // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX вв.: Сб. ст. – Челябинск, 2003. – С.10–11.

²⁹ Яковенко Н. Вступ до історії. – С.221.

³⁰ Маловичко С.И. Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/inetconf/2005/?tezis=ic05malovichko>

³¹ Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів // Регіональна історія України. – Вип.1. – К., 2007. – С.13–28.

³² Менщиков В.В. Историческая локализация (микроистория) в системе гуманитарного знания // http://mmj.ru/history_theory.html?&article=203&cHash=f8b1bd7081

³³ Нарский И. К вопросу о прошлом и будущем политической локальной истории поздней Российской империи // Горизонты локальной истории Восточной Европы в XIX–XX вв. – С.28.

³⁴ Зашкільняк Л. Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-наративів // Ейдос. – Вип.3. – Ч.1. – С.82.

The article proposes the author's vision of Microhistory capabilities – a powerful direction of modern historiography, which is focused on the scrupulous interest in peculiar things in human destinies and relations on the household level. Used within the framework of it the personal-psychological approach afford an opportunity to focus research attention on features of individual spiritual development and people behaviour in extreme situations. The high level of detailing and new source arrays developments create a new biographistic model and brings personal history to the wide social generalizations level.